

અભ્યાસ 5 : સમાસ-પરિચય:

તત્પુરુષ અને દ્વન્દ્વ સમાસ

સંસ્કૃતમાં સમાસના મુખ્યત્વે ચાર પ્રકાર છે : (1) અવ્યયીભાવ (2) તત્પુરુષ (3) બહુવ્રીહિ અને (4) દ્વન્દ્વ. આમાંથી તમારે તત્પુરુષ (કર્મધારય સિવાય) અને દ્વન્દ્વ એ બે સમાસોનો અહીં અભ્યાસ કરવાનો છે.

સમાસનો અભ્યાસ પ્રારંભ કરતા પહેલાં સમાસ એટલે શું એ જાણી લેવું જરૂરી છે. આ માટે આ વાક્ય યાદ રાખો : સમસનં સમાસઃ । અર્થાત્ સમસન એટલે કે સંક્ષેપ (બે પદ મળીને એક પદ થવું) એ સમાસ છે. જેમકે, મેઘસ્ય જલમ્ એમ બે જુદાં જુદાં નામપદ હતાં. એ પછી તેમનો સમાસ થતાં મેઘજલમ્ એવું એક નામપદ બની જાય છે. એવી જ રીતે વરુણઃ ચન્દ્રઃ ચ રુદ્રઃ ચ મરુત્ ચ એમ અનેક નામપદો હતાં, તેમનો સમાસ થતાં વરુણેન્દ્ર-રુદ્ર-મરુતઃ એવું એક જ નામપદ બની જાય છે. આમ બે કે તેથી વધારે નામપદોનું એક થઈ જવું તે સમાસ છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણો જોતાં જણાય છે કે :

- (1) સમાસ હંમેશાં નામપદનો નામપદની સાથે થાય છે.
- (2) જુદાં જુદાં બે કે બેથી વધારે પદોનો પણ સમાસ થઈ શકે છે.
- (3) જે નામપદોનો સમાસ થઈ જાય છે, તે નામપદોની સાથે જોડાયેલા વિભક્તિ પ્રત્યયોનો લોપ થાય છે, અને તેને બદલે એકલા અંતિમ નામપદને જ વિભક્તિ પ્રત્યય લાગે છે.
- (4) જુદાં-જુદાં વપરાતાં નામપદો અને સમાસ થઈને વપરાતાં નામપદનો અર્થ સરખો જ હોય છે.
- (5) સમાસ (જેમકે - મેઘજલમ્)ને છૂટો પાડવામાં આવે છે, ત્યારે જે પદાવલિ (જેમકે મેઘસ્ય જલમ્) હોય છે, તેને વિગ્રહવાક્ય કહે છે.

આટલી પ્રાથમિક સમજણ મેળવીને હવે ક્રમશઃ તત્પુરુષ અને દ્વન્દ્વ સમાસનો અભ્યાસ કરીશું.

(1) તત્પુરુષ સમાસ

નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

- (1) સઃ દશરથસ્ય પુત્રઃ રામઃ ગચ્છતિ ।
- (1) સઃ દશરથપુત્રઃ રામઃ ગચ્છતિ

અહીં પ્રથમ વાક્યમાં જે બે રેખાંકિત નામપદો વપરાયાં છે, તે જ બે નામપદો બીજા વાક્યમાં સમાસ થઈને (એટલે કે એક થઈને, સંક્ષિપ્ત થઈને) વપરાયાં છે. તમે જોઈ શકો છો કે પહેલા વાક્યમાં દશરથસ્ય અને પુત્રઃ એવાં જે બે નામપદ છે, તેમની સાથે જુદો જુદો વિભક્તિ પ્રત્યય જોડાયેલો છે. એ પછી બીજા વાક્યમાં આ બંને નામપદોનો સમાસ થઈને (દશરથપુત્રઃ એવો) જે પ્રયોગ થયો છે, તેમાં બંને નામોને અંતે એક જ વિભક્તિ પ્રત્યય જોડાયેલો છે. આમ થવાનું કારણ સમાસ છે. ઉપર જણાવેલા ચાર પ્રકારના સમાસ પૈકી આ તત્પુરુષ સમાસ છે. આ તત્પુરુષ સમાસના પાંચ પેટા પ્રકારો છે. જેમ કે, (1) વિભક્તિ તત્પુરુષ (2) કર્મધારય તત્પુરુષ (3) દ્વિગુ તત્પુરુષ (આ કર્મધારયનો જ પ્રકાર છે.) (4) ઉપપદ તત્પુરુષ અને (5) નગ્ તત્પુરુષ. આ બધા જ તત્પુરુષ સમાસમાં ઉત્તર પદ એટલે કે પાછળ રહેલા પદના અર્થની પ્રધાનતા હોય છે.

(I) વિભક્તિ તત્પુરુષ : હવે નીચેનાં બીજાં કેટલાંક વાક્યો વાંચો :

- (1) કૃષકઃ મરણાસન્નઃ અસ્તિ ।
- (2) મેઘજલં વર્ષતિ ।
- (3) ગર્વપૂર્ણા વાણી વર્તતે ।
- (4) કુલોચિતં કર્મ અસ્તિ ।
- (5) દશરથપુત્રઃ ગચ્છતિ ।

આ બધાં વાક્યોમાં રેખાંકિત પદો સમાસપદો છે. આ સમાસપદોને છૂટાં પાડતાં એટલે કે તેમનો વિગ્રહ કરતાં (મરણાસન્ન:) મરણમ્ આસન્ન:, (મેઘજલમ્) મેઘસ્ય જલમ્, (ગર્વપૂર્ણમ્) ગર્વેણ પૂર્ણા, તામ્, (કુલોચિતમ્) કુલાય ઉચિતમ્, (દશરથપુત્ર:) દશરથસ્ય પુત્ર: એવાં બે બે પદો પ્રાપ્ત થાય છે. છૂટાં પાડવામાં આવેલાં આ બધાં પદોને તમે ધ્યાનથી જુઓ. તમને જણાશે કે,

(1) છૂટાં પડેલાં બે પદોમાં જે પહેલું પદ (પૂર્વપદ) છે, તેમાં જુદી જુદી વિભક્તિઓ વપરાયેલી છે.

(2) જ્યારે જે બીજું પદ (ઉત્તરપદ) છે, તેમાં એક સરખી રીતે પ્રથમા વિભક્તિ વપરાયેલી છે.

આ રીતે એટલે કે પૂર્વપદમાં દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિ અને ઉત્તરપદમાં પ્રથમા વિભક્તિ ધરાવતાં જે પદોનો સમાસ થાય છે, તેને ‘વિભક્તિ તત્પુરુષ’ સમાસ કહે છે. ઉપરના બધા પ્રયોગો વિભક્તિ તત્પુરુષ સમાસના છે.

આ વિભક્તિ તત્પુરુષ સમાસના વિગ્રહ વાક્યમાં પહેલું પદ (પૂર્વપદ) જે વિભક્તિનું હોય છે, તે વિભક્તિના આધારે જે તે સમાસની ઓળખ કરવામાં આવે છે. જેમકે, મરણમ્ આસન્ન: = મરણાસન્ન: । અહીં મરણમ્ એવું પહેલું પદ દ્વિતીયા વિભક્તિમાં છે, તેથી આ તત્પુરુષ સમાસને દ્વિતીયા તત્પુરુષ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવી જ રીતે પૂર્વપદમાં તૃતીયા વિભક્તિ હોય (જેમકે, ગર્વેણ પૂર્ણા = ગર્વપૂર્ણા), તો તેનો તૃતીયા તત્પુરુષ, ચતુર્થી વિભક્તિ હોય (જેમ કે, કુલાય ઉચિતમ્ = કુલોચિતમ્) તો ચતુર્થી તત્પુરુષ, પંચમી વિભક્તિ હોય, (જેમકે, ચોરાત્ ભયમ્ = ચોરભયમ્) તો પચ્ચમી તત્પુરુષ, ષષ્ઠી વિભક્તિ હોય, (જેમકે, દશરથસ્ય પુત્ર: = દશરથપુત્ર:) તો ષષ્ઠી તત્પુરુષ અને સપ્તમી વિભક્તિ હોય (જેમકે, વચને કુશલ: = વચનકુશલ:) તો સપ્તમી તત્પુરુષ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આ રીતે વિભક્તિ તત્પુરુષ સમાસ દ્વિતીયા તત્પુરુષ, તૃતીયા તત્પુરુષ, ચતુર્થી તત્પુરુષ, પચ્ચમી તત્પુરુષ, ષષ્ઠી તત્પુરુષ અને સપ્તમી તત્પુરુષ એમ છ પ્રકારનો હોય છે.

(II) ઉપપદ તત્પુરુષ સમાસ : આ પછી હવે નીચેનાં વાક્યોને વાંચો :

(1) રોગ: દોષાત્ જાયતે ।

(2) રોગ: દોષજ: (ભવતિ) ।

અહીં પ્રથમ વાક્યમાં દોષાત્ જાયતે એવાં બે પદો વપરાયાં છે. આમાંનું પ્રથમ પદ નામપદ છે, જ્યારે બીજું પદ ક્રિયાપદ છે. આ બે પદો બીજા વાક્યમાં સમાસ પામીને દોષજ: એ રૂપમાં વપરાયાં છે. તમે જોઈ શકો છો કે મૂળમાં રહેલું જાયતે એવું ક્રિયાપદ સમાસમાં જ: થઈને વપરાયું છે. આ પ્રકારના સમાસને ઉપપદ તત્પુરુષ સમાસ કહે છે.

(III) નન્ તત્પુરુષ સમાસ : નીચેના પ્રયોગોને ધ્યાનથી વાંચો :

(1) અધર્મ: ।

(2) અસત્યમ્ ।

આ પ્રયોગો પણ તત્પુરુષ સમાસના છે. અધર્મ: એ સમાસપદનો વિગ્રહ ન ધર્મ: = અધર્મ: એમ અને અસત્યમ્ પદનો વિગ્રહ ન સત્યમ્ = અસત્યમ્ એમ થાય છે. અહીં સમાસ થયા પછી પૂર્વપદ તરીકે વપરાયેલા ન પદ (ન્ = અ)માંથી ન્નો લોપ થતાં અ બાકી રહે છે. પરંતુ જો ઉત્તરપદ કોઈ સ્વરથી શરૂ થતું હોય, તો ત્યાં ન પદમાંથી ન્નો લોપ થતાં જે અ બાકી રહે છે, તેની પાછળ ન્ ઉમેરાય છે. અનુકૂળતા ખાતર એમ પણ કહી શકાય કે સ્વરથી શરૂ થતા પદની પૂર્વે અન્ ઉમેરાય છે. આથી ન ઉચિતમ્ = અનુચિતમ્ તથા ન આગતમ્ = અનાગતમ્ એવો સમાસ થાય છે. આવા સમાસને નન્ તત્પુરુષ સમાસ કહે છે.

(2) દ્વન્દ્વ સમાસ

નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

- (1) વરુણેન્દ્ર-રુદ્ર-મરુતઃ સ્તુન્વન્તિ ।
- (2) રામલક્ષ્મણૌ વનં ગચ્છતઃ ।

ઉપરનાં વાક્યોમાં વપરાયેલાં વરુણેન્દ્ર-રુદ્ર-મરુતઃ અને રામલક્ષ્મણૌ એ બંને પદોમાં પણ સમાસ છે. આ બંને પદોનું વિગ્રહવાક્ય ક્રમશઃ વરુણઃ ચ રુદ્રઃ ચ મરુતઃ ચ (= વરુણેન્દ્ર-રુદ્ર-મરુતઃ) અને રામઃ ચ લક્ષ્મણઃ ચ (= રામલક્ષ્મણૌ) । એમ થાય છે. આ રીતે જે સમાસના વિગ્રહવાક્યમાં બે પદોની વચ્ચે ચ એવું પદ વપરાયેલું હોય છે, તે સમાસ દ્વન્દ્વ સમાસ હોય છે.

આવી જ રીતે નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

- (1) વિવેકઃ પાણિપાદમ્ પ્રક્ષાલયતિ ।
- (2) સમીરઃ વીણામૃદઙ્ગમ્ વાદયતિ ।

આ વાક્યોમાં વપરાયેલાં પાણિપાદમ્ અને વીણામૃદઙ્ગમ્ એ બે પ્રયોગો પણ દ્વન્દ્વ સમાસના છે. તેમનો વિગ્રહ ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે. પાણી ચ પાદૌ ચ (= પાણિપાદમ્) । વીણા ચ મૃદઙ્ગઃ ચ (= વીણામૃદઙ્ગમ્) । તમે જોઈ શકો છો કે અહીં પણ સમાસનો વિગ્રહ તો ઉપર પ્રમાણે જ છે. પરંતુ સમાસ થયા પછી બંને પ્રયોગોમાં એકવચન વાપરવામાં આવ્યું છે. (જ્યારે ઉપરનાં વાક્યોમાં ક્રમશઃ દ્વિવચન અને બહુવચન વપરાયાં છે.)

સમાસ થયા પછીની વચનની આ ભિન્નતાને કારણે દ્વન્દ્વ સમાસ બે પ્રકારનો છે. (1) ઇતરેતર દ્વન્દ્વ । અને (2) સમાહાર દ્વન્દ્વ । જે પ્રયોગોમાં દ્વિવચન કે બહુવચન વપરાયું હોય છે, તે પ્રયોગોમાં ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ હોય છે, જ્યારે જે પ્રયોગોમાં એકવચન વપરાયું હોય છે, તે પ્રયોગોમાં સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ હોય છે.

ઉપરના વરુણેન્દ્ર-રુદ્ર-મરુતઃ અને રામલક્ષ્મણૌ એ બે પ્રયોગોમાં ક્રમશઃ બહુવચન અને દ્વિવચન વપરાયેલું છે. તેથી આ બન્ને પ્રયોગો ઇતરેતર દ્વન્દ્વના છે, જ્યારે પાણિપાદમ્ અને વીણામૃદઙ્ગમ્ એ બે પ્રયોગોમાં એકવચન વપરાયેલું છે, તેથી આ પ્રયોગો સમાહાર દ્વન્દ્વના છે. (વળી, સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ હમેશાં નપુંસકલિંગમાં હોય છે, તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું.)

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતાનાં પદાનાં સમાસનામ લિખત ।

(1) કુલાચારઃ	(2) તાતપુત્રૌ	(3) મરણાસન્નઃ	(4) ભોજયુવકૌ
(5) ધારાધિપતિઃ	(6) શાલ્મલીતરુઃ	(7) વિપત્કાલઃ	(8) વાપીજલાનિ

2. નિમ્નલિખિતાનિ પદાનિ સંયોજ્ય યોગ્યં સમાસં વિરચયત ।

(1) સૂર્ય + અસ્તકાલમ્	(2) સર્વ + અઙ્ગઃ	(3) પૃષ્ઠ + ભાગઃ	(4) કાર્ય + સાધિકા
(5) વિચાર + મુદ્રા	(6) જન + સમૂહઃ	(7) દુર્ગ + અધ્યક્ષઃ	

3. ક-વિભાગં ચ-વિભાગેન સહ સંયોજયત ।

ક

- (1) વિચારમુદ્રા
- (2) વરુણેન્દ્ર-રુદ્ર-મરુતઃ
- (3) ચલાચલમ્
- (4) આપદ્ગતઃ

ચ

- (1) ઇતરેતરદ્વન્દ્વસમાસઃ
- (2) સમાહારદ્વન્દ્વઃ
- (3) ષષ્ઠીતત્પુરુષઃ
- (4) દ્વિતીયાતત્પુરુષઃ
- (5) તૃતીયાતત્પુરુષઃ

